

Научная статья

УДК 821.352.3

DOI: 10.31143/2542-212X-2023-2-279-292

EDN: UHZXUE

ЛЪЭПКЪ САБИЙ ЛИТЕРАТУРЭР ЗЭРЫЗЭФІЭУВАР, АБЫ И НЭЩЭНЭ НЭХЪЫШХЪЭХЭР

ТЫМЫЖЬ ХЬЭМЫШЭ ТЭРКЬАН И КЬУЭ¹, БОЗИЙ НАИМЭ БОРИС ИПХЬУ²

¹² Бэрбэч Хь. М. и цээр зезыхъэ Къэбэрдэй-Балъкъэр къэрал университет, Налшык, Урысей

¹ timigev.ha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6776-8004>

² naimabozieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0767-2825>

Аннотацэ. Мы щэнгъээ тхыгъэр адыгэ сабий литературэр къызэрежьам, абы лъабжьэ хуэхъуа Йуэхугъуэхэм төхүхаац. Гульйтэ нэхъышхъэ статьям щигъуэтаац егъэджэнгъээмрэ сабий щэнгъасэмрэ быдэу зэпышлаа сый щигъуи къызэрэзэдэгъуэгурлыгүэм. Апхуэдэу лэжыгъэм къыщыгъэльгъуац сабий литературэр зищысым, абы илэ щхъэхуэныгъэхэм урыс, хамэ лъэпкъ щэнгъэлхэр зэрыбгъэдыхъэ щыкхэри, ныбжышхэхэм яхуэгъэза адыгэ литературэм сый хуэдэ лъэхъэнэми гъуазэу илахэр. Къэхутэныгъэм и щэнгъгуагъыр зэхъэлпар лъэпкъ литературэ щэнгъэм гульйтэ нэс зыхуимышла адыгэ сабий литературэм и зыужыкхэри. Лэжыгъэм щэнгъэ метод зыбжанэ къыщыгъэсбэпац: тхыдэзэгъэпшэнгъэ, гъэбелджылыныгъэ Йемалхэр, литературэ анализыр, нэгъуэцхэри. Къэхутэныгъэм кърикхуахэр адыгэ (къэбэрдэй-шэрджэс) сабий литературэр джынымкээ, апхуэдэуи еджаплэ нэхъышхъэхэр зереджэн спецкурсхэр зэхэльхъэнымкээ сэбэп хуунущ. Апхуэдэу ар къахуэшхъэпнущ адыгэ литературэм, зэрыштыу Кавказ Ишхъэрэм щыпсэу лъэпкъхэм я литературэхэм я тхыдэр тхыжыным елэжхэм.

Зэрыгъуазэ псальэхэр: сабий литературэ, Йуэрыгүатэ, тхыбзэ, щэнгъасэ, гъэсэнгъэ, узэшлакхэз, метод, тхыдэ-литературэ унэтгыныгъэ.

Цитатэ къызэрхэпхынур: Тымыжь Хь.Т., Бозий Н.Б. Лъэпкъ сабий литературэр зэрызэфіэувар, абы и нэшэнэ нэхъышхъэхэр // Электронный журнал «Кавказология». – 2023. – № 2. – С. 279-292. – DOI: 10.31143/2542-212X-2023-2-279-292. EDN: UHZXUE.

© Тымыжь Хь.Т., Бозий Н.Б., 2023

Original article

HISTORICAL AND CULTURAL STAGES OF DEVELOPMENT OF KABARDINO-CIRCASSIAN CHILDREN'S LITERATURE

Khamisha T. Timizhev¹, Naima B. Bozieva²

¹² Kabardino-Balkarian State University named after H.M. Berbekov, Nalchik, Russia

¹ timigev.ha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6776-8004>

² naimabozieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0767-2825>

Abstract. This article examines the historical and cultural stages of the development of Kabardino-Circassian children's literature. The main attention is paid to the inseparable connection of

education and upbringing of children. The work focuses on the fact that children's literature is a part of fiction, with its own characteristics arising from its educational and academic tasks: it enriches young readers' understanding of the past and present of their people, helps to assimilate high moral principles, reveals the beauty of a man's feat in the name of the Motherland. The study of the evolutionary development of children's literature is dictated by the requirements of deep scientific coverage of literary process and tasks of further development of national literature. The relevance of the research is determined by the insufficient study of children's literature, the need to fill the existing gap in modern Adyghe literary studies. This article also defines the term "children's literature", provides views of Russian and foreign scientists, examines the first works in the Adyghe language of Circassian educators. During the study, a set of scientific methods was applied, including comparative-historical, description, literary analysis. The results obtained can be used in further research of the history of Adyghe (Kabardino-Circassian) children's literature, as well as the development of special courses and research in the field of national philology.

Keywords: children's literature, Adyghe folklore, writing, culture, education, enlightenment, method, historical and literary process.

For citation: Timizhev Kh.T., Bozieva N.B. Historical and cultural stages of development of Kabardino-Circassian children's literature. IN: Electronic journal «Caucasology». – 2023. – № 2. – P. 279-292. – DOI: 10.31143/2542-212X-2023-2-279-292. EDN: UHZXUE.

© Timizhev Kh.T., Bozieva N.B., 2023

Научная статья

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Хамиша Тарканович Тимижев¹, Наима Борисовна Бозиева²

^{1,2} Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова, Нальчик, Россия.

¹ timigev.ha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6776-8004>

² naimabozieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0767-2825>

Аннотация. В статье рассматриваются историко-культурные этапы развития кабардино-черкесской детской литературы. Главное внимание уделено на неразрывную связь просвещения и воспитания детей. В работе делается акцент на то, что детская литература часть художественной литературы, со своими особенностями, вытекающие из ее воспитательно-образовательных задач: она обогащает представление юных читателей о прошлом и настоящем своего народа, помогает усваивать высокие нравственные принципы, раскрывает красоту подвига человека во имя Родины. Изучение эволюционного развития детской литературы диктуется требованиями глубокого научного освещения литературного процесса и задачами дальнейшего развития национальной литературы. Актуальность исследования определяется недостаточной изученностью детской литературы, необходимостью восполнить существующий пробел в современном адыгском литературоведении. В статье также дается определения термину «детская литература», приводятся взгляды русских и зарубежных ученых, рассматриваются первые произведения на адыгском языке черкесских просветителей. В ходе исследования применен комплекс научных методов, в том числе сравнительно-исторический, описание, литературный анализ. Полученные результаты могут быть использованы при изучении истории адыгской (кабардино-черкесской) детской литературы, а также разработке спецкурсов и проведении исследований в области национальной филологии.

Ключевые слова: детская литература, адыгский фольклор, письменность, культура, воспитание, просвещение, метод, историко-литературный процесс.

Для цитирования: Тимижев Х.Т., Бозиева Н.Б. Историко-культурные этапы развития кабардино-черкесской детской литературы // Электронный журнал «Кавказология». – 2023. – № 2. – С. 279-292. – DOI: 10.31143/2542-212X-2023-2-279-292. EDN: UHZXUE.

© Тимижев Х.Т., Бозиева Н.Б., 2023

Адыгэ лъэпкым гупсысэ шэшІа иІэнымкІэ сабий литературэмрэ абы хуэлажьэ тхакІуэ-усакІуэхэмрэ я къалэмьыпэ къышІэкІахэм я мыхъэнэр пхужымыІэним хуэдизу лъапІэш. «Ахэращ, образ дахэхэр щІэблэм гъуазэ хуашІкІэрэ, ныбжышыщІэм и зэчиймрэ зэфІэкІымрэ къызэІуезыгъэхыр. Апхуэдэу лъэпкъ тхакІуэхэм я ІэдакъэшІэкІхэр хуолажьэ цыхубэм хигъэшхъэхукІа лъапІэныгъэ нэхъышхъэхэм сабийхэр щІэпІыкІынм, адыгэ хабзэмрэ нэмисымрэ хуэпэжу къэгъэхъунм, хэкур фІыуэ яльагъуу, адэ-анэхэмрэ благъэхэмрэ яхуэфащэ пщІэ хуашІыфу къэгъэтэджынм» [Тимижев 2021: 196]. Сабий литературэр адыгэ лъэпкым иІэ хъун папщІэ абы къикІуа гъуэгуанэр къэгъэнэІуэжыныр къалэн нэхъышхъэу зыщыхуэдгъэувыжащ мы статьям. Абы ипэ къихуэу къитеувыІапхъэу къыдоллытэ а литературэ лІэужыгъуэр зищІысым, абы щІэнныгъэлІхэм хуаІэ бгъэдыхъэкІэхэм.

Ди лэжыгъэм и тегъэшІапІэш литературэ щІэнныгъэм, егъэджэнныгъэм ехъэлІауэ щыІэ урыс, нэгъуэшІ лъэпкъ еджагъэшхуэхэм я къэхутэнныгъэхэр. Апхуэдэш, псальэм папщІэ, Ушинский К.Д., Лойтер С.М., Левин К.А., Мотяшов И.П., Михалков С.И., Колесовэ Л.Н., Чуковский А.Н., Петровский М.С., нэгъуэшІхери. Дэ къэдгъэсэбэпащ адыгэ узэшІакІуэхэу Нэгумэ Ш.Б., Хъанджэрий С., Бырсей У.Х., ХъэтІохъушокъуэ Къ.М., Тамбий П.И., Дым І.А., Цаггъуэ Н.А. сымэ я лэжыгъэхэри. Теорие и лъэныкъуэкІэ тегъэшІапІэ нэхъышхъэу диІаш «Адыгэ литературэм и тхыдэ». Япэ том (2010), «Адыгэ литературэм и тхыдэ». ЕтІуанэ том (2013), «Адыгэ литературэм и тхыдэ». Ещенэ том (2021) лэжыгъэхэр, иджырей лъэпкъ щІэнныгъэлІхэм я къэхутэнныгъэхэр, статьяхэр.

Сабий темэм гульытэ хуашІу къогъуэгурыйкІуэ литературэр гъуазджэм Йыхъэ щхъэхуэу къызэрыхэкІ лъандэрэ. Адыгэ литературэм и япэ лъэбакъуэхэм къыбжаІэ ар тыншу зэрызэфІувар. Абы хэкІыпІэ хуэхъуаш ІуэрыІуатэмрэ зыдэплъеин литературэ зызыужъахэмрэ, псальэм папщІэ, урыс, къуэкІыпІэмрэ къухъэпІэмкІэрэ щыпсэу лъэпкъхэм яйхэр.

«Сабий литературэ» терминим бгъэдыхъэкІэ зэхуэмыдэхэр хуаІэш щІэнныгъэлІхэм. Ауэ псори зэзышалІэхэри щыІэш, псальэм папщІэ, цыкІухэм папщІэ балигъхэм зэхалъхъа художественнэ тхыгъэхэуи, балигъхэм яхуэгъэзами, сабийхэр зыдэплъеин, щапхъэ яхуэхъун Іуэхугъуэхэр зи гупсысэ нэхъышхъэ литературэуи ар къызэрыкІуэр. Сабий литературэр щІэнныгъэ уэзыгъэгъуэтщ, гъэсэнныгъэ мыхъэнекІэ къулейш. Ар адрес лІэужыгъуэхэм къашхъэшокІ лъэпкъ педагогикэм, гъуазджэм зэрепхамкІэ. АбыкІэ ар мэхъу тхылъеджэм хуэгъэзау щыт гъуазджэм и Йыхъэ, «дыкъэзыухъуреихъ дунейр

ІәпкъельепкъкІи псәкІи зыхищІеным, къэгъэІурыщІеным и пкъыгъуэ щхъэхуэ» [Краткий словарь... 1978: 380].

ЩІэнныгъэлІ Мотяшов И.П. къызэрилъытэмкІэ, «сабий литературэм ныбжыщІэр псәкІэ къулей ешІ, цыху щхъэхуэм и зыхэшІыкІым зегъэужынм хушІокъу, дунейм щІытетыр къигурыІуэнымкІэ дэІэпкъуэгъу мэхъу» [Мотяшов 1974: 14].

ХХ–XXI ліэшІыгъуэхэм я зэблэкІыгъуэ лъэхъэнэм сабий литературэм нэхъышхъэ щохъу сабийм тхыгъэхэр зэрызыхищІэм и щхъэхуэныгъэхэр джынныр. Абы ехъэлІауэ щІэнныгъэлІ Арзамасцев И.Н. етх: «Сабий литературэм и щытыкІэ хэхар ельытащ, псом япэрауэ, тхыльеджэм и ныбжым» [Детская литература 2005: 308]. Абы йокІуалІэ Колесовэ Л.Н. и Іуэху еплъыкІэри: «Сабий тхакІуэм дежкІэ нэхъышхъэу щытищ и тхыльеджэр зэрыгупсысэр, литературэ тхыгъэр, дунейр зэрызыхищІэр къигурыІуэныр» [Колесова 2013: 13].

Урыс литературэ щІэнныгъэм еzym и бгъэдыхъэкІэ иІэжщ сабий литератур-рэр джынным и Іуэхум. Абыхэм ящыщщ сабий литературэр гъэсэнныгъэ, эстетикэ къалэнхэм епхауэ къагурыгъэІуэныр. Апхуэдэ бгъэдыхъэкІэр щызэпкърыхащ Чуковский К., Лойтер С., Путиловэ Е. сымэ, нэгъуэшІхэми я лэжыгъэхэм. Абыхэм я дежкІэ нэхъышхъэ мэхъу сабийм и психикэм, и хъэл-щэнным хэль щхъэхуэныгъэхэр къазэрыгурыйуэр. «Сабийм и дунейр щхъэхуэш, къызэгъэпэшыныгъэ щхъэхуэш, зи гурыІуэныгъэмрэ гупсысэхэмрэ адрейхэм емышхъу» [Детская литература 2005: 103].

Сабий литературэм и щытыкІэ нэхъышхъэш гъэсэнныгъэ-егъэджэнныгъэм тегъэшІауэ зэрыштыр. Абы епхащ а литературэ ліэужыгъуэм и щхъэхуэныгъэ къыхагъэшхэр: ныбжыщІехэр и ліыхъужь нэхъышхъэш, темэ къиІэтхэри тешІыхъащ сабийхэм я ныбжым. Ахэр инкъым, текстхэм сурэт щыгъущ, тыншу тхащ, диалог куэду хэтш, къеджэгъуафІэш, къэхъукъащІэ куэдым ушрохъэлІэ, гуфІэгъуэ кІэух яІэш (ем фыр щытокІуэ).

Сабийхэм яхуэгъэза тхыгъэхэм ягъэзащІэ къалэнри зэшхъэшокІ. Ахэр джынным елэжьящ урыс педагог цІэрыІуэхэр, щІэнныгъэлІхэр. Куэдым къызэрагъэлъагъуэмкІэ, сабий литературэм и лъабжъэш ІуэрыІуатэр. Аращ адигэ сабий литературэми и къыхэкІыпІэри. Сабий ІуэрыІуатэм щІэнныгъэлІхэм Іуэху еплъыкІэ зэхуэмыдэ хуаІэш. Языныкъуэхэм къызэрагъэувымкІэ, «сабий ІуэрыІуатэкІэ» узэджэ хъунур езы цыкІухэм къагъэшІахэрщ. НэгъуэшІ щІэнныгъэлІхэм зэрыжайэмкІэ, Іэмал имыІэу Іуэхум къыхэлъытэн хуейш цыкІухэм папщикІэ балигъхэм зэхальхъахэри. Аращи, «щІэнныгъэм «сабий ІуэрыІуатэр» зишІысыр щызэхигъэкІэ, щІэнныгъэлІхэм я Іуэху бгъэдыхъэкІитІыр Іуэхум къыхелъытэ, тегъэшІапІэ ешІ» [Пшибиев 1998: 178].

Лъэпкъым и хъугъуэфІыгъуэ иныр зэхуэхъэсыжынным ехъэлІауэ лэжыгъэ куэд зэфІагъэкІаш XIX ліэшІыгъуэм – XX-нэм и пэшІэдзэм псэуа адигэ щІэнныгъэлІ-узэшІакІуэхэм. Апхуэдэхэш Нэгумэ Шорэ, Хъян-Джэрий СултЫан, Бырсей Умар, ХъэтІохъущокъуэ Къазий, Къэшэж Талиб, Тамбий Пагуэ, Дым Іэдэм, Цагъуэ Нурий сымэ. А лэжыгъэ щхъэпэм пащащ ЩоджэнцЫкІу Алий, ЩэрэлІокъуэ Тальостэн, ЩакІуэ Тальостэн, Елбэрд Хъэсэн, Клуаш БетІал, Шортэн Аскэрбий, КъардэнгъущІ Зырамыку, Нало Заур, Гъут Іэдэм, Бгъэжынокъуэ Барэсбий, Къэрмокъуэ Хъэмид, Тхъэмокъуэ Женя сымэ,

нэгъуэшІхэми. Сабий ІуэрыІуатэр зэхуэхъесыным, джыным нэхъ гуашІешхуэ ирихъэлІаш Нало Заур. Сабийхэм фІэкІа нэгъуэшІым хуамыІуатэ тхыгъэхэр Налом зэхуихъесщ, тхыль ищІри («Инэмыкъуэ», «Аслъэныкъуэ», «Джэгузэхэш», «Таурыхъиш») щІэджыкІакІуэхэм я пащхъэм кърильхъаш. Ауэ мыбдежым къышыхэгъэшын хуейш Налом бгъуфІэ ищІар лъэпкъ узэшІакІуэхэм хаша лъагъуэр арауэ зэрыштыр. Псалъэм папщикІэ, а Іуэхум иІэ мыхъэнэр кууэ къагурыІуэу лъэпкъым хуэлэжьаш Бырсей Умар (1807–?), ХъэтІохъущо-къуэ Къазий (1841–1899), Тамбий Пагуэ (1873–1928), Дым Іэдэм (1878–1937), Цагъуэ Нурий (1883–1936). «ХIX лІэшЫгъуэм икухэрщ адигэ сабий литерату-рэкІэ уеджэ хъуну тхыгъэхэр дунейм къышытехъар. Ар зи фІыгъэр щІэблэр егъэджэным, гъэсэным, щІэнэгъэм зегъэужыным псэемыблэжу ильэс куэдкІэ хуэлэжья Бырсей Умарщ» [Тимижев 2021: 197].

Адигэ сабий литературэм тхыдэ гъещІэгъуэн иІэш. Лъэпкъ узэшІакІуэ нэхъыжыхэм фІыгуэ къагурыІуэрт щІэблэр егъэджэным и Іуэхум Іэмал имыІэу гъэсэныгъери игъусэн зэрыхуейр. ЩІэнэгъэлІхэм къизэрахутамкІэ, апхуэдэ къарууэ щыІэр ныбжышиІэхэр дэзыхъэх художественнэ тхыгъэхэрщ. Псыхуабэ щыдэса ильэсхэм Нэгумэ Шорэ анэдэльхубзэм тхыбзэ хузэхельхъэ, алыфбей егъэхъэзыр. ИужыІуекІэ Налшык къышызэІуаха анэмэт еджапІэм и унафэшІу икІи и егъэджакІуэу Нэгумэр 1828 гъэм и хэку къагъекІуэж. А къулыкъур абы и пшэ къышыдалъхъар лъэпкъыбзэ зыкъом зэрищІэрт икІи и анэдэльхубзэм тхыбзэ зэрыхузэхильхъарт. А еджапІэшІэм адигэбзэр щригъэджэну ар хуэхъэзыр, и нэ къыхуикІ щхъэкІэ, сабийхэм яригъэшІэну ар зыхуитыр уры-сыбзэмрэ тыркубзэмрэт. Нэгумэм зэман кІэшІым къриубыдэу абы щеджэ сабийхэр псынищІэу, гъэхуауэ урыс тхылъхэм къеджэфу иригъесаш.

Ауэ, къизэрыхэдгъэщаши, XIX лІэшЫгъуэм икухэрщ сабий литературэкІэ уеджэну тхыгъэ кІэшІ цЫкІухэр зэрыбкІэ тедзауэ къышыдэкІар. Япэу ар къизэхъулІар Бырсей Умарщ. Абы ильэсипшыим нэблагъэкІэ Ставрополь дэта гимназием щригъэджащ. Лъэпкъ тхыдэм щыяпэ дыдэу Бырсейм адигэбзэкІэ 1853 гъэм Тифлис къышыдигъэкІаш «Шэрджэсыбзэм и букварь». Абы ихуащ еджакІуэхэр дэзыхъэхын тхыгъэхэр. ПэшІэдээ еджапІэм щІэс сабийхэм тыншу къагурыІуэн, гъэсэныгъэ къизыхахын а тхыгъэхэр инкъым, я нэхъыбэри адигэ ІуэрыІуатэм хэт хъыбар, псысэ кІэшІхэм къизэрышхъэшыкІ щыІэкъым. Я бжыгъэкІэ алыфбейм ихуар текст пшыкІуз мэхъу, ахэр ІыхыитІу бгуэш хъунуш. Абыхэм языныкъуэхэр щІэнэгъэлІым къуекІыпІэ лъэпкъ тхылъхэм къы-шигъуэтри анэдэльхубзэкІэ зэридзэкІаш, адрейхэр е лъэпкъ ІуэрыІуатэм къыхихащ е абыхэм я щапхъэм тету еzym зэхильхъаш. Лъэпкъ ныбжышиІэхэр нэхъ зэса псысэхэр и тхылъым нэхъыбэу Бырсейм хигъэхъаш. УзэшІакІуэм и букварь лъэпкъ тхыбзэм и щІэдзапІэш, адигэ литературэм и къежапІэш. Сабий гупсысэм и щытыкІэм нэсу щыгъуазэ Бырсей Умар и тхылъым хигъэхъа тхыгъэхэм я купщикІэр цЫкІухэм къагурымыІуэнкІэ тешиныхъри абыхэм я нэхъыбэм я щІагыбзэр еzym и псальэкІэ абыхэм я кІэм къышегъэнахуэ. Абы и щыхъэтщ «АдакъитI», «ТхъэкІумэкІыхъымрэ бажэмрэ», «Бажэмрэ дыгъужсымрэ», «Дыгъужсыр, хъэр, бажэр» псысэхэр.

АнэдэльхубзэкІэ япэ дыдэ тхыль къизэрыдигъэкІам, ар сабийхэм иригъэджу зэрышІидзам, къэхутэнэгъэ лэжыгъэшхуэ иригъэкІуэкІахэм я

щыңужкIи Бырсей Умар андэлхубзэкIэ япэ лъебакъуэхэр зычу щIэзыдза адигэ литературами хэльхээныгъэфIхэр хуищIаш, араш абы и цэ лъапIэри лъепкъ литературэм и тхыдэм хэгъэхьэн, хэтын щIыхуейри.

Лъепкъ узэцIакIуэм иригъэжья Йуэхум пищац ХъэтIохъущокъуэ Къазий. Абы андэлхубзэр щадж еджапIэ 1866 гъэм Налшык къышызэIуихац, зы ильесым нэблагъэкIи егъэджакIуэу щылэжъаш. 1864–1865 гъэхэм ХъэтIохъущокъуэм къыдигъэкIаш «Сосрыкъуэ и пишиналъэм и къедзыгъуитIрэ таурыхъитIрэ», «Къэбэрдей алыйфбей», «Саади и «Гюлистаным» щыщу таурыхъ зыбжанэ» жыхуиIэхэр. Ахэр адигэбзэкIэ (къэбэрдей-шэрджэсыбзэкIэ) япэу дуней къитехъя тхыгъэхэш.

ХъэтIохъущокъуэ Къазий сабийхэм яхуитхац гъесэнгъэрэ щIэнныгъэрэ къызыахын тхыгъэхэр. УзэцIакIуэм и «Къэбэрдей алыйфбейм» ихуаш езым итхыжауэ тхыгъэ пщыкIути. ГъещIэгъуэнщ икIи щIэнщыгъуещ «Бадзэ», «Джэдыгу зыщыгъ къуицхъэ», «Хъарзынэ», «Пицы щIалэ» тхыгъэхэр.

Лъепкъ щIэнныгъэм зегъэужынным егупсыс ХъэтIохъущокъуэм къыгуроIуэ лъепкъ хъугъуэфIыгъуэхэм я закъуэ къудейкIэ абы ехъулIэнныгъэшхуэхэр зэрыхузэIэрымыгъэхьэнур, щIэнныгъэ нэс зэрыпхуемыгъэгъуэтинур. Арагъэнущ щIэнныгъэлIыр а ильсхэм нэгъуещI лъепкъхэм я ехъулIэнныгъэхэри дэIэпыкъуэгъу ищIыну иужь щIихъэр, зызыужъя литературэхэм я тхыгъэ нэхъыфIхэр андэлхубзэкIэ щIизэридзэкIыр, ахэр еджапIэхэм зэрыщеджэ тхыльхэм щIыхигъыхъэр. Литературэ куэдым фIыуэ щыгъуазэ щIэнныгъэлIым адигэ ныбжыыщIэхэм сэбэп яхуэхъун, гупсысэ, гъесэнгъэ нэхъ къызыахын тхыгъэхэш ахэр нэIуасэ зыхуицIыр. Апхуэдэу абы зэридзэкIаш урыс усакIуэшхуэ Лермонтов Михаил и «Аишик-Кериб» псысэр. Гу нэхъ льытапхъэш 1864 гъэм дунейм къитехъя ХъэтIохъущокъуэ Къазий и тхыль гъещIэгъуэн «Саади и «Гюлистаным» щыщу таурыхъ зыбжанэ къэбэрдеибзэкIэ зэдзэкIауэ» жыхуиIэм. Лъепкъ щIалэгъуалэр щыгъуазэ зыхуицIыну абы зэридзэкIа тхыгъэр XIII-нэ лIэшIыгъуэм псэуа къэжэр усакIуэ цIэрыIуэм и IэдакъещIэхэм ящIыщ зыщ, къуэкIыпIэ лъепкъхэм ямызакъуэу, дуней псом хэIущIыIу щыхъуауэ. А тхыльым зы хыыбари хэткъым гъесэнгъэ, ушиинигъэ къалэн зымыгъэзащIэ, гъещIэгъуэн, щIэ гуэр къызэIузымых, узымытхъэкъу, фIым, пэжым, цIыхугъэм я щапхъэ белджылыхъэр зыхомылъагъуэ.

УзэцIакIуэм еджэныр хуеунэтI дунейм и зэхэлтыкIэхэм щыгъуазэ щIынным. Абы и щыхъэтщ ХъэтIохъущокъуэм къыдигъэкIа «Хъэуар, псыр, абыхэм я щытыкIэмрэ зэхъуэкIыныгъэхэмрэ» зэджэн тхыльыр. Абы хыхъэ тхыгъэхэр щIэнныгъэлIым къызыхихар урыс егъэджакIуэ цIэрыIуэ К.Д. Ушинскэм и «Сабий дуней» тхыльырщ.

Адигэ щIэнныгъэм, литературэм хэльхээныгъэ тельиджэхэр хуищIаш ХъэтIохъущокъуэ Къазий. А узэцIакIуэ хъэлэмэтырщ Нэгумэ Шорэ ирихъэжья Йуэху щхъэпэм – лъепкъ щIэнныгъэр къэIэтынным – пызыщар, ар япекIэ зыгъэкIутар, араш андэлхубзэкIэ япэ тхыльхэр къыдэзыгъэкIар, егъэджакIуэ щагъэхъэзыр курсыр къызэзыгъэпэшар, лъепкъ щIэнныгъэм и зыужыкIэ хъунухэр зыгубзыхуар, ЙуэрыIуатэм и тхыгъэхэр зэрызекIуэ бзэмкIэ итхыжу тхыгъэу къыдэзыгъэкIар. Мурад лъагэ иIахэр псори хуэмыгъэзэцIами, къызы-

хэкІа лъэпкъыр щІэнныгъэм и гъуэгум тешэнным и гъащІэр щхъэузыхъ зэрыхуишІарш абы и цЭр ягъэлъапІэу лъэпкъ тхыдэм къышІыхэнар.

Къызэрыхэдгъэщащи, лъэпкъ сабий литературэр къыгуэхыпІэ имыІэу епхащ адигэ сабий щэнгъасэм. ХъэтІохъущокъуэ Къазий и Іуэхум адэкІэ пашащ Тамбий Пагуэ, Къэшэж Талиб, Сиихъу Сэфарбий, Дым Іэдэм, Цагъуэ Нурий сымэ.

Тамбий Пагуэш адигэ ІуэрыІуатэр зэхуэхъэсыжауэ къытреғъэдзэжынэм нэхъыбэу елэжъар. Ахэр ихуаш узэшІакІуэм и «Адыгэбзэм и азбуکэ» (1906) тхылъым, и рассказхэми я лъабжъэр ІуэрыІуатэрщ. Бгырыс сабийхэр щеджэну Налшык къышызэІуаха еджапІэмрэ реальнэ училищэмрэ щІэс ныбжышІехэр мы букварамкІэ адигэбзэм хурагъаджэу щытащ. Бырсей У., ХъэтІохъущокъуэ Къ. сымэ я щапхъэш Тамбийри зытетари. Абы и азбуکэм хигъэхъащ адигэбзэкІэ зэридзэкІа хъыбар, рассказ кІэшІ цыкІухэр. Тхылъым ихуаш дыкъэзыухъуреихъ щІыуэпсым теухуауэ К.Д. Ушинскэм, Л.Н. Толстой, М.И. Паульсон сымэ я лэжыгъэхэм къыхиха тхыгъэхэр. Тамбийм ахэр лъэпкъ гупсысекІэм къригъэзэгъащ.

Цыхубэм щІэнныгъэ егъэгъуэтинэм, лъэпкъ педагогикэм хэлэжыхъахэм ящыщ юм Іэдэми. Абы и цІэм пыщІаш Къэбэрдейм япэу къышызэрагъэпэща тхыль тедзапІэри, адигэбзэкІэ «псалъэу» дунейм къытехъя «Адыгэ макъ» газетри, лъэпкъ педагогикэм и хабзэхэр щыубзыхуа япэ «Щэнгъасэ» лэжыгъэшхуэри, адигэ щэнхабзэм и купсэ Бахъсэн хъуауэ зэрыштыари.

1913 гъэм хъэрып хъэрфхэр и лъабжъэу Дымым адигэбзэм алыфбей хузэхильхъэри Темырхъан-Шурэ къышыдигъекІаш. Апхуэдэу къыдэкІаш хъэрыпыбзэм кърихуу сабийхэм папшІэ зэридзэкІа «Фыз хъыбар», «Сабийхэм я ІункІыбзэІух» тхылъхэр. Абыхэм къакІэлтыкІуаш Дымым Къэзан къышыдигъекІа «ПсалъэфІ» (1917) тхылъыр, Бахъсэн тхыль тедзапІэм къышыдэкІыу щІэзыдза «Адыгэ макъ» газетыр, щІэблэр егъэджэнэм, гъесэнэм тегъещІапІэ хуэхъуа «Щэнгъасэ» лэжыгъэшхуэр.

1918 гъэм Дым Іэдэм къыдигъекІауэ щытащ «Щэнгъасэм» и япэ, етІуанэ Йыхъэхэр. Апхуэдэу щытми, щІэнныгъэлІ Нало Заур зеритхымкІэ, «къэбэрдей тхыдэм и кІуэцІкІэ цыхубэ псом яльэІса тхыгъэ япэ дыдэу дунейм къышытехъауэ къэлъытапхъэр 1924 гъэрщ. А ильэсым къыдэкІыу щІидзащ «Къэрэхъэлькъ» газетыр (1924–1931 гъэм нэс)» [Налоев 1998: 30].

Дым Іэдэм и усэхэр зыхуэгъэзар лъэпкъ сабийхэм гъесэнныгъэ етынырщ, адэ-анэм пшІэ хуашІу, хъэл-щэн дахэхэр яхэльу псэунырщ. «ЩэныфІэ цыкІум жисIар» усэм къышебжэкІаш еджакІуэм ищІэн, зэрыштыын хуейр, щІэблэшІэ къэхъум хэлъын хуей хъэлыфІхэр:

«Жъэр гъэкъабзэ
Бзэр гъэIэсэ,
Пцы умыупс...
Бзаджэм уемыуалIэ...
Напэр хужсуэ,
Щэныр дахэу уцымтмэ,
Фыуэ укъальэгъуни» [Налоев 2010: 208].

Къэхъу щІэблэшІэм ящІэн хуей Іуэху щхъэпэхэр нэхъ зыубгъуауэ узэшІакІуэм къышцигъэльэгъуар и «Щэнгъасэ» тхылтырщ. Дунейм къышыхъущекІуэкІхэм щІагъуэу хэзымышІыкІ лъэпкъ сабийхэм абы яхуеIуатэ жыгхэм, къэкІыгъэхэм, Иэшхэм, дыгъэм, псым я сэбэпынагъыр. Псалъэм папшІэ, «псым фІагъэ куэд, фейдэ ин иIэш: дофэ, Иэшхэм, удзхэм ираф, ди щыгъын, ди Иэпкъльэпкъхэр абыкІэ догъэкъабзэ. Ар димыIэу дыпсэуфынукъым» [Налоев 2010: 208]. Дыгъэм «дунейр нэху, хуабэ ешI. Дыгъэр щымыIэжым цЫхуи, Иэши щыIэжынтэкъым. Удзри хэхъуэжынтэкъым. Дыгъэр мыхъум махуэкІи тлъагъунтэкъым, жэшми дымылъагъужIауэ кЫифI хъунт. АрщхэкІэ дыгъэм и нурыр мазэм тредзэри жэшри нэху мэхъу» [Налоев 2010: 209].

Дэтхэнэ зы ныбжышІэми хэлтын хуей хъэлхэм ящыщ зыуэ щІэнныгъэлІым къельтытэр пэжагъыр: «Дзыхь зыхуашІыр цЫху щыпкъэращ... Дэтхэнэ зыри зэрышыт дыдэр къозыгъашІэр пэжыгъэращ... ЦЫху пэжыращ зэхуагъэри, гу къабзагъэри, щэн дахэри зыбгъэдэлъыр» [Налоев 2010: 212].

Дым Iэдэм къызэрилъытэмкІэ, цЫхугъэри дэтхэнэ зы цЫхури зыгъэльягэ хъэлхэм ящыщ зыщ, къэхъу щІэблэшІэм и сабиигъуэм къышышІэдзауэ ар зыхегъэльхъэн хуейш.

Хъэл мыхъумышІэм дэтхэнэ зы цЫхури егъэпуд, апхуэдэм фэи ирамыплъу, пшІэи имыIэу и дунейр ехъ. Дэтхэнэ зыми пцІым зыщидзеин хуейш. УзэшІакІуэм зэритхымкІэ, «ПцІыр мэкъу хъэвэ дыгъэлым хэхуа мафIэ хъуаскІэм хуэдэш... Сыт хуэдиз пэж жиIами пцІуупсым дзыхь хуашІыжыркъым» [Налоев 2010: 213]. Абы щынэмымшІа «ЦЫху пцІуупсыр си пцІыр къышІэшынуш, си напэр текЫнууш, укIытэгъуэ къыслысынууш – жери абы и гузэвэгъуэм, и бэлыхым ехыр» [Налоев 2010: 215].

Зи лъэпкъ IуэрыIуатэм кууэ хэзышІыкІ Дым Iэдэм пасэу къигурыIуаш къэхъу щІэблэшІэм гъэсэныгъэ къекІу етын и лъэныкъуэкІэ абы мыхъэнэшхуэ зэриIэр. Араш абы и тхыгъэхэм хъыбар кІэшІхэр, жыIэгъуэ гъэшІэгъуэнхэр, псальэжыхэр, псальэ шэрыуэхэр и IэдакъэшІэкІхэм щЫхигъэхъар. ЩІэнныгъэлІым нэхъ пасэу къыдигъэкІа «Алыффэм» хигъэхъаш псальэжь 70-м щИгъу. Абыхэм гупсысэ куу зэрашІэлым, къэпсэлъыгъуафIэу, гум иубыдэгъуафIэу зэрыштым тепшІыхъмэ, языхэзми еджакІуэр фЫим, пэжыгъэм, цЫхугъэм, хъэл-щэн къекІухэр хэлъыным хуагъасэ, щІапIыкІ. Гъэсэныгъэ къалэн хъэлэмэтхэр ягъэзащІэ абы и тхылъым хигъэхъа мыпхуэдэ псальэжыхэм: «ЦЫхум и уасэр лэжыгъэш», «ЦЫхур щІэнныгъэм зэрыхуейр бдзэжьеир псым зэрыхуейм ешхъш», «ЩІэнныгъэр нурщ, гуфIэгъуэ къыхокІыр...», «ЦЫхур зыгъэшІэрашІэр акылш», «ЦЫхум и нэгум и гум ильым ухуеузэшІ», «Зи къуэшым машэ хуэзытIым зэраукІыну сэр къеульэпхъэш», «Джатэм иуIар мэкIыж, бзэм иуIар кЫжыркъым», «Зыгуэрым ушІэмыннакІэ, щІэнэкІалъэ ухъунщ», «Псалъэм уемыплъ, къипсэлъым еплъ», «Пкъым и къарур шхынщ, акылым и къарур хыилмыщ».

Дым Iэдэм и лэжыгъэхэр, я жанркІэ зэхуэмыдэу щыт щхъэкІэ, адыгэ щІэнныгъэмрэ литературэмрэ я хэлъхъэныгъэ гъуэзэджэш.

«Адыгэ макъ» газетыр Дым Iэдэм щІыгъуу къыдигъэкІыу щытащ Цагъуэ Нурий. Араш Цагъуэм и статьяхэр, сабийхэм хуэгъэза и тхыгъэхэр нэхъыбэу къызытехуар. ЩІэнныгъэлІым къыдигъэкІаш «Хъэишэт гуашэм и щытхъу»

(1917), «Адыгэ тхыдэ» (1918), «Мусльымэн тхыдэ» (1918) тхыльхэр. Дым Іэдэмрэ Цагъуэ Нурийрэ къыдагъэкІа «Тхыбзэ» (1917) алыхбеймкІэ адыгэ сабийхэр ирагъэджащ 1923 гъэ пшІондэ.

Адыгэ сабий щэнгъасэм ехъэлІауэ Цагъуэ Нурий и «Щалэ гъуазэр» (1925), «Сабий литератуэр» (1926), «Дунейр зэрызэхэлъыр» (1927) тхыльхэр къыдэлІауэ щытащ. А узэшІакІуэм лъэпкъ щхъэхуитыныгъэри, абы и псэукІэм и ефІекІуэныгъэри зрипхыр щІэнныгъэрт, абы и зыужыныгъэрт, дунейм и зэхэлъыкІэр къехъу щІэблэшІэм къагурыгъэІуэнырт, абыхэм я зэхэшІыкІ-Іуэху еплъыкІэр егъефІекІуэнырт. Абы и тхыгъэхэр нэхъыбэуи зыхуитхыр ныбжышІэхэрт, аращ абыхэм гъесэныгъэм, ушииныгъэм зыубгъуауэ уашІыщыхуэзэр.

Цагъуэ Нурий и художественнэ тхыгъэхэм я къалэн нэхъышхъэу къильытэрт цыкІухэм я щІэнныгъэр хэгъэхъуэныр, я зэхэшІыкІым зегъэужыныр, къэзухъуреихъ дунейм хуэсакъыу, набдэгубдзапльэу хуштынымрэ кІэлъыплъынмрэ, псэущхъэхэмрэ къэкІыгъэмрэ хуэсакъыу, гушІэгъу хуаІэу егъесэнымрэш. Апхуэдэ гупсысэхэр щыпхырышауэ щытащ тхылъым ихуауэ щыта «Хъэмрэ джэдымрэ», «Хъэндыркъуакъуэ», «ЗэныбжъэгъуимI», нэгъуэшІхэми.

Япэ лъэбакъуэхэр зычу щІэзыдза лъэпкъ еджапІэхэм щІэсхэм қуэд егъэшІэн зэрыхуейр къызыгурыйІуэ узэшІакІуэ Цагъуэ Нурий гульытэ лей зыхуишІыр сабийхэм лэжъекІэ, цыху хэтыкІэ егъэшІэннырт, хъэл-щэн къекІу, щэныфІагъэ яхэлъхъэнырт, я узыншагъэм кІэлъыплъыжыф щІынырт. Апхуэдэ гъесэныгъэ къалэнхэр ягъэзащІэ «*Mashé eджапІэр зэриIуатэр*», «*Узыншагъэ*», «*Псынэ щыIэ*» рассказхэм.

Къэзыухъуреихъ дунейм и щытыкІэхэр, ахэр къызыхэкІхэр, дуней къэхъукъащІэхэм щыщу языхэзри хабзэ пыухыкІахэм тету къызэрхъур, зэрекІуэкІыр еджакІуэхэм къагурыгъэІуэн хуейш. Апхуэдэ упшІэхэр щызэпкърыхащ «*Уэсыр сыйтам къыхэкІрэ?*», «*Трасэхэр*», «*Зы псы ткІуэпсым и таурыхъ*» рассказхэм. А тхыгъэхэм ящІэль гупсысэхэр узэшІакІуэм еzym къиIуатэркъым, атІэ образ пыухыкІахэмкІэ къегъэлъягъуэ. «*Уэсыр сыйтам къыхэкІрэ?*» рассказым и лыхъужь нэхъышхъэ КIунэ цыкІу, ныбжышхуэ имыІэми, куэдым йогупсыс, псори фІэгъэшІэгъуэнц.

А пщащэ набдэгубдзапльэм и хъэл нэхъышхъэу узэшІакІуэм къыхигъэшхъэхукЫр и «ерыщагъэрш, мурад зыхуишІа, зи ужь ихъа дэтхэнэ зи Iуэхури и кІэм зэрынгъэсырш» [Цагов 1925: 39–41]. Уэсыр къызэрхъур зэхигъэкІын щхъэкІэ, абы унагъуэм ис псоми захуегъазэ, ауэ зыми жэуап тэмэм къышрамытыфым, ар и адэшхуэм деж макІуэри зыхуейхэр псори зыгурегъяIуэ.

Гукъинэжу а рассказым щызэфІэгъэуващ Уэзырмэс – КIунэ и адэшхуэм – и образри. ГушыIэр, ауаныр зи мыхамэ а лыжъым и тепльэми, и Іэдэбагъими, и гушыIэми, и щІэнныгъэм и кууагъми тхыльеджэр дехъэх.

Къэхъу лъэпкъ щІэблэшІэр Цагъуэ Нурий и тхыгъэхэм зыхуагъасэр лыгъэрш, гуашІэдекІыр фIуэ яльагъуу щытынырш, цыхугъэ яхэлъынырш. Апхуэдэ гупсысэхэр щыпхырышащ «*Іэнкълъэнкъхэр*», «*Адэмрэ и къуэхэмрэ*», «*Цыжъбанэ лыхъужь*» рассказхэм. Абыхэм лъэпкъ IуэрыIуатэм пышІэнныгъэ хуаIэш, ауэ, абы къыдэкІуэуи художественнэ Іэмалхэри къышыгъэсэбэпащ.

Литературнэ зэфІækІхэр Цагъуэм зэрыбгъэдэльыр, зытепсэлъыхь Іуэхухэр уи нэгу къышІигъэувэфу, ар зэралэж Іэмалхэм щыгъуазэу ар зэрыштытам и щыхъэту зэпкърыпх хъунущ «Цыжъбанэ лыжъужь» рассказыр. А псэущхэ цыкІум и псэукІэр, и дуней тетыкІэр пэжу къызэриуэтам, щІэныгъэ сабийхэм къыхахыным къыдэкІуэу, абы гукъинэжу щызэфІэгъэуващ езы цыжъбанэм и сурэт, сыт хуэдэ шынагъуэми къэмымлэнджэжу ар зэрыпежъэр, и бийхэм зэрытекІуэр, лей зылъысхэм дыІэпкъуэгъу зэрыхуэхъур. Рассказыр еух мыпхуэдэу: «Пшэдджыжым дыгъэри къышІэкІри удзхэм ятехъа уэсэпсхэр ягъэгъущащ. Гъуем хэс бзухэм уэрэд жаІэрт, блэ шынагъуэм цыжъбанэм зэрыІэшІигъэкІахэр яшІэрт» [Цагов 1925: 68–69].

Адыгэ узэшІакІуэ Цагъуэ Нурий и цІэм епхащ анэдэлъхузэм и тхыбзэр зэхэлъхъэнри, зэджэн тхылъхэр гъэхъэзырынри, лъэпкъ тхыдэр зэфІэгъэувэжынри, япэ лъэпкъ газетитІыр къыдэгъэкІынри, адыгэ публицистикэм зегъэужынри. Цагъуэ Нурий и рассказхэм дэркІэ щхъэпэр, нэхъышхъэу щытыр сабий щэнгъасэ Іуэхугъуэм иригузавэу, адыгэбзэкІэ псыхъа тхыгъэхэр и щІэблэм ябгъэдильхъэрэкІэрэ лъэпкъ художественнэ гупсысэм и ІэфІыр къагуригъэуэну, зэхригъэшІыкЫну яужь зэритарщ.

Адыгэ сабий литературэм зиужынным щЭрыІаш, шэч хэмьльу, 20 гъэхэм лъэпкым и цЫиху псоми зэхуэдэу тхыбзэ яІэ зэрыхъуар, лъэпкъ тхыбзэкІэ япэ газет, тхылъхэр къыдэкІын зэрышІидзар, ЛУГ-м адыгэбзэ щрагъэджу зэрыхуежъяр.

Лъэпкъ сабий щэнхабзэм теухуауз мыхъэнэ пыухыкІа иІаш 1929 гъэм «Къэрэхъелькъ» газетым и напэкІуэцІхэм пІальэкІэрэ къышызэрагъэпэшү щыта «Сабий тхъэпэми». Абы къытехуэрт лъэпкъ сабийхэм папшІэ япэу зэхалъхъа тхыгъэ кІэшІхэр, уэрэд цЫкІухэр, ІуэрыІуатэм щыш таурыхъ, хыыбар сыт жыпПэми, нэгъуэшІхэри.

«ХХ лІэшІыгъуэм и 20–30 гъэхэм лъэпкъ тхыбзэр зытет графикэр зыбжанэрэ яхъуэжын хуей хъуами, сабийхэр зэрырагъаджэ тхылъу, пособие зэмылІэужыгъуэу Къэбэрдей-Балькъэрым къышыдагъэкІым куэдкІэ хэхъуаш. Лъэпкъ сабийхэм щхъэхуэу тхылъхэр, художественнэу гъэпса тхыгъэхэр зэрыт, зэреджэн тхыль яхузэхэльхъэн, яхузэгъэпэшүн зэрыхуейр къагурыІуэу а Іуэхум елэжъаш Цагъуэ Нурий, Елбэрд Хъэсэн (1896–1967), ЩоджэнцЫкІу Алий (1900–1941) сымэ» [Тимижев 2021: 204].

1931 гъэм а щІэныгъэлІхэм зэхалъхъауз къыдэкІаш «Артель» тхылъыр. А тхылъым зи усэ гуп ихуахэм ящищт езы ЩоджэнцЫкІу Алии. Апхуэдэхэт зыхэпсэукІ гъащІэм и нэщэнэхэр къызыхэшыж «Щывгъаблэ», «Жыг хъэпІацІэ», «ДэгэкІыниж жызум хадэ», «ЕджсакІуэшІэ», «Зэужсъхэу фынакІуэ», «Псы щхъэлым», «КхъыІэ, хуиту сөгъэгүгъу», «Ди нартыхур» усэхэр.

«ЩІэблэр егъэджэныр, гъэсэныр къалэн нэхъышхъэу къэралым щыуват, арат зыхуэунэтІар «культурэ революцэкІэ» зэджэ лэжыгъэ щхъэпэр. Абы и мыхъэнэр фыгуэ къызыгурыйуэ адигэ щІэныгъэлІхэм еджапІэхэр зыхуениу тхылъхэр хуагъэхъэзырт, езыхэм я нэхъыбэри егъэджэныгъэ ІэнатІэм пэрытт. Егъэджэныгъэмрэ щІэныгъэмрэ я Іуэхум а ильэсхэм къэмымлэнджэжу бгъэдэтахэм ящищ щЭрэлІокъуэ Т., Цагъуэ Н., Цагъуэ М., ЩоджэнцЫкІу А., Борыкъуей Т., ДыщэкІ М., Елбэрд Х., Тажь Ш., Кумыш Х., Хъэбырэ И., ЩоджэнцЫкІу И. сымэ, нэгъуэшІхэри» [Тимижев 2021: 204–205].

А къалэн мытыншым еувэлIат ЩэрэлIокъуэ Тальустэни. Совет лъэхъэнэм абы «Алыфбей. Ипэм щаджынур» япэ букварыр къыдигъэкIаш. Ар латин хъэрфхэм тетт. АбыкIэ 1924 гъэм газетхэр, тхыльхэр къыдекIыу щИдзащ. А тхыльым ЩэрэлIокъуэм хигъэхъаш хъыбар, псысэ гъещIэгъуэнхэр. Апхуэдэхэш «Шыдым и Іемал», «Бажэмрэ жызумымрэ», «Бдзэжъеяищэмрэ бдзэжъеи цыкIумрэ», «Джэдымрэ тцIащхъуэмрэ», «Бажэмрэ ажэмрэ», «ЧыцIитI», «Хъэмрэ дыгъужъымрэ», нэгъуэшIхэри.

ЩэрэлIокъуэ Тальустэн и псысэхэр нэхъ зэхъэлIар нэпсеягъэм къишэ бэлыхъырш, гушIэгъум, псапэм къыпекIуэ фыгъуэрш, уи щхъэ темыль ту-мыльхъэннырш. АдыгэбзэкIэ къыдекIахэм я фыпIэу къэльтытапхъэш абы и «ХъумпIэцIэджымрэ Тхъэрыкъуэмрэ», «Асьяннымрэ Дзыгъуэмрэ» псысэхэр. Абыхэм ящIэль гупсысэхэр егъэджакIуэм тэмэму еджакIуэхэм бгъэди-мыльхъэфынкIэ зэрыхъунум игъэшынэ щIэныгъэлIым Іемал зэхуэмымдэхэр къегъесэбэп. Ахэр зытеухуахэр езы усакIуэм, псальэжь щIыкIэу ухуауэ, тхыгъэхэм я кIэхэм къышехь. Гъесэныгъэ зыхэль апхуэдэ чэнджэш-ущиекIэш абы хъыбархэр зериухыр: «Мычэму ягъекъабзэ Іемэпсымэр куэдрэ зокIуэ», «Ныбэр ерыскъыкIэ умыкудащэм узыншагъэш», «Іэуэльяуэ щыкуэдым акъыл щымащIэш», нэгъуэшIхэри.

Адыгэ сабий щэнгъасэм сэбэп хуэхъуну пыльаш XX лIэцIыгъуэм и 20–30-гъэхэм адыгэ тхакIуэхэм я къалэмымпэ къыщIэкIа тхыгъэхэр, я тхыгъэ зэрыхуа сборникхэр. Апхуэдэхэт 1932–1934 гъэхэм къыдекIыу щыта «КъаруущIэ» альманахыр, 1933 гъэм Налшык къыщыдекIа «Япэ лъэбакъуэ» литературэ-художественнэ сборникир, нэгъуэшIхэри. Мы зи гугъу тщIы лъэхъэнэм сабийхэм тхыгъэкIэ зыхуэзыгъэзахэм яхэтащ ШэкIыхъэшIэ Пшыкъан басняхэмрэ усэхэмкIэ; Борыкъуей ТПутIэ усэхэмрэ хъыбархэмкIэ; ЩэрэлIокъуэ Тальустэн усэхэмрэ рассказхэмкIэ; Пшынокъуэ Абдул усэ, уэрэд, рассказхэмкIэ; Махъсидэ Залымхъан рассказхэмкIэ; Елмэс Хъэжбий усэхэмкIэ, нэгъуэшIхэри.

Борыкъуей ТПутIэ и къалэмымпэ къыщIэкIаш сабийхэр зэрырагъаджэ тхыльхэр. «Ар нэхъ зыхуэтхэр еджакIуэхэрят, и усыгъэхэм къалэн нэхъышхъэ ящищIри «литературэ къабзэм» и Йуэхутэкъым, атIэ еджакIуэм хуэшхъэпэнырт» [История адыгской... 2010: 309]. «КИМ», «Сыхъэт махуэ дэ дежъац», «Советхэм я власть», «Пионер уэрэд», «Октябрый и 25-р» усэхэр зыхуэгъэзар ныбжышIэхэр Йуэхугъуэ гуэрым къыхуеджэннырш, зэшIэгъеуIуэннырш. УсакIуэр а тхыгъэхэмкIэ хущIокъу зэманым и гупсысэ пэрытыр гурыIуэгъуэу еджакIуэ цыкIухэм яхуIуэтэну.

Борыкъуей ТПутIэ и усыгъэхэм а лъэхъэнэм мыхъэнэшхуэ яIаш щIалэгъуалэр щIэныгъэм ешэлIэнымкIэ, абыхэм зэманым къигъэшI гупсысэ пэрытхэр япхыгъэкIынымкIэ. Ауэ ар зытета художественнэ лъагъуэр ди литературэм къиштакъым.

1936 гъэм адыгэ сабийхэм я уэрэд зэрыт сборник къыдекIыным хуагъэхъэзырауэ зэрыштыам щыхъэт техъуэ тхыгъэхэри щIэш. Псалъэм папщIэ, Срыхъу Хъэгуцырэ (1906–1937) елэжъауэ щытащ корректору а тхыльым.

Апхуэдэ щытыкIэм итащ адыгэ сабий щэнгъасэр Хэку зауэшхуэ нэујж ильэсхэм нэсиху. Адыгэ сабий журнал, газет, альманах сыт хуэдэхэр щхъэхуэу хуххаяуэ зэман къыхъкIэрэ димыIами, зыщыгъэгъупщэн хуейкъым а Йуэхугъуэм

иригузавэу щытахэм а лъэхъэнэм яхузэфIэкI ящIэну зэрамурадар. Абы и щыхъэтш «Къэбэрдей пэж», «Къэбэрдей» альманахым къытексуэу щыта уэрэдхэр, поэмэхэм щыщ едзыгъуэхэр, рассказ, повестям щыщ Йыхъэхэр, нэгъуэшIхэри.

ХХ лIэшIыгъуэм и 30–50 гъэхэм адыгэбзэр ди школхэм зэрыщаджа учебникхэм я нэхъыбэр зэхэзылхъар Елбэрд Хъэсэнщ. Абы къыдигъэкIащ «ЛитературэбзэкIэ зэджэр сыйт?», «Къэбэрдей тхыбзэм и тхыдэм щыщ», «Адыгэ тхыбзэр къызэрежькар», «Тэмэму псэлъэн», «Цыххубэм я бзэр литературэбзэм и лъабжъэш, и къыхэкIыпIэш» щIэныгъэ лэжыгъэхэр.

Абы и художественнэ тхыгъэ кIэшIхэр зыхуэгъэпсар щIэблэр егъэджэнымрэ гъэсэнымрэш. Елбэрдым и сабий усэхэмрэ рассказхэмрэ зэгъэуIуаэ ихуаш «Таурыхъхэр» (1960) тхылтым. Ар икIи зэдзэкIакIуэ Iэзэт, абы и фIыгъэкIэ лъэпкъ тхылъеджэ ныбжышIэхэм адыгэбзэкIэ яIэрыхъащ Дж. Свифт и «Гулливер лилипутхэм я деж» («Гулливер и къэКIыхъыныгъэр» тхыгъэм щыщ Йыхъэ), А. Пушкиным и «Борис Годунов», В. Шишков и «ГушиIэ рассказхэр» тхыгъэ цIэрыIуэхэр.

«Лъэпкъ узэшIакIуэхэм я иужьрей щIэблэр Елбэрд Хъэсэн. Япэ итахэм зыIэрамыгъэхъэфа хъуэпсапIэр – адыгэр щIэныгъэ гъуэгум тэхъауэ яльагъуныр – къызэхъулIари, и лэжыгъэшхуэхэм папщIэ хэкум и гульти къызылтысар араш» [Тимижев 2021: 207].

ХХ лIэшIыгъуэм и етIуанэ Йыхъэм лъэпкъ литературэм псынщIэу зиужъащ, зиужъащ сабий литературэми. КъиIэт IуэхугъуэхэмкIи, жанрхэмкIи абы зиубгъуащ. Сыт щыгъу хуэдэу ар ноби щытищ щIэблэр гъэсэным и хэкIыпIэ нэхъышхъэу, ар хуолажъэ ныбжышIэм и анэдэлтхубзэмрэ Хэкумрэ фIыуэ ильягъуу, лъэпкъ лъапIэныгъэхэр и гъуазэу къэгъэтэджыним.

Апхуэдэ щIыкIэкIэ, ди гупсысэхэр къризэшIэткъуэжу, жыпIэ хъунуш сабий литературэр лъэпкъ литературэшхуэм и зы Йыхъэу, щытыкIэ хэхахэмкIэ гъэнэхуауэ къэгъуэгурлыкIуэу. Апхуэдэу IуэрыIуатэм и пкъыгъуэхэу адыгэ сабий литературэм хыхъахэм лъэпкъ щхъэхуэныгъэхэр къыхош.

Къыхэгъэшыпхъэш адыгэ сабий литературэр къыгуэхыпIэ имыIэу сабий щэнгъасэм зэрепхар. ЩыкIухэм я зэхэшIыкIым зегъэужыным, емрэ фIымрэ зыхашIыкIу гъэсэным, щыуэпсымрэ абы и къэхъукъащIэхэмрэ ящIэу, нэхъышхъэм щIэрэ нэмысрэ хуашIу, псэущъэхэр фIыуэ яльагъуу щIэблэр къэхъунымкIэ адыгэ сабий литературэм сыйт хуэдэ лъэхъэнэми къалэнышхуэ игъэзащIэу къогъуэгурлыкIуэ.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Детская литература 2005 – Детская литература: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений / И. Н. Арзамасцева, С.А. Николаева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 576 с.

История адыгской... 2010 – История адыгской (кабардино-черкесской) литературы. Т. 1 [На каб.-черк. яз: Адыгэ (къэбэрдей-шэрджэс) литературэм и тхыдэ. Япэ тхылъ]. – Нальчик: ООО «Тетраграф», 2010. – 492 с.

Колесова 2013 – Колесова Л.Н. Проза для детей: ХХ век, вторая половина. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2013. – 295 с.

Краткий словарь... 1978 – Краткий словарь литературоведческих терминов. Пособие для учащихся под ред. Тимофеева Л.И. и Тураева С.В. – М.: Просвещение, 1978. – 980 с.

Мотяшов 1974 – *Мотяшов И.П.* Мастерская доброты. Очерки современной детской литературы. – М.: Детская литература, 1974. – 334 с.

Налоев 1998 – *Налоев З.М.* Хрестоматия для детского сада [На каб.-черк. яз: Сабий шэнгъасэ. Япэ тхыль]. – Нальчик: Эль-Фа, 1998. – 416 с.

Налоев 2010 – *Налоев З.М.* Антология ранней адыгоязычной литературы [На каб.-черк. яз: Ипэрей адыгэбзэ литературэм и антологии]. – Нальчик: КБИГИ, 2010. – 780 с.

Пшибиев 1998 – *Пшибиев И.Х.* Адыгский фольклор. [На каб.-черк. яз: Адыгэ Йуэры-Іуатэ]. – Нальчик: Эльбрус, 1998. – 200 с.

Тимижев 2021 – *Тимижев Х.Т.* Богатая и интересная история [На каб.-черк. яз.: Тхыдэ къулей икIи гъэшIэгъуэн зиIэ] // История кабардино-черкесской литературы (на кабардино-черкесском языке). Т. 3. – Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2021. – 508 с.

Цагов 1925 – *Цагов Н.А.* Ориентир для молодых [На каб.-черк. яз: ШIалэ гъуазэ]. – Нальчик: КБКИ, 1925. – 123 с.

REFERENCES

Detskaya literatura: Uchebnik dlya stud. vyssh. ped. ucheb. za-vedenii [Children's literature: A textbook for students. higher educational institutions] / I. N. Arzamastseva, S.A. Nikolaeva. – 3-e izd., pererab. i dop. – M.: Izdatel'skii tsentr «AkademiiYA», 2005. – 576 p. (In Russ.).

Istoriya adygskoi (kabardino-cherkesskoi) literature: v 2-kh t. T. 1 Adygeh (k"ehbehreishehrdzhehs) literaturehm i tkhydeh. Yapeh tkhyl" [History of the Adyghe (Kabardino-Circassian) literature: in 2 vols. vol. 1]. – Nal'chik: OOO «TetragraF», 2010. – 492 p. (In Kabardiano-Circassian).

KOLESOVA L.N. *Proza dlya detei: KHKH vek, vtoraya polovina* [Prose for children: the twentieth century, the second half] – Petrozavodsk: Izd-vo PetRGU, 2013. – 295 p. (In Russ.).

Kratkii slovar' literaturovedcheskikh terminov. Posobie dlya uchashchikhsya pod red. Timofeeva L.I. i Turaeva S.V. [A concise dictionary of literary terms. Handbook for students ed. Timofeeva L.I. and Turaeva S.V.] – M., Prosveshchenie, 1978. – 980 p. (In Russ.).

MOTYASHOV I.P. *Masterskaya dobroty. Ocherki sovremennoi detskoi literatury* [Workshop of kindness. Essays of modern children's literature]. – M.: *Detskaya literatura*, 1974. – 334 p. (In Russ.).

NALOEV Z.M. *Kh Hrestomatiya dlya detskogo sada* [Na kab.-cherk. yaz: Sabijshcheng"ase. YAPE thyl"] [A textbook for kindergarten [In Kab.-Circ. : Sabiyshengase. Yape thyl]]. – Nal'chik: Ehl'-Fa, 1998. – 416 p. (In Kabardian-Circassian).

NALOEV Z.M. *Antologiya rannei adygoyazychnoi literatry* [Na kab.-cherk. yaz: Ipehrei adygehbzeh literaturehm i antologie] [An anthology of early Adygo-language literature [In Kab.-Circ: And perey adygebze literaturam and anthology]] – Nal'chik: KBIGI, 2010. – 780 p. (In Kabardian-Circassian).

PSHIBIEV I.KH. *Adygskii fol'klor.* [Na kab.-cherk. yaz: Adygeh IuehryIuateh] Adyghe folklore. [In Kab.-Circ. yaz: Adyge Iueriuate] – Nal'chik, Elbrus, 1998. – 200 p. (In Kabardian-Circassian).

TIMIZHEV KH.T. *Bogataya i interesnaya istoriya* [Na kab.-cherk. yaz.: Tkhydeh k"ulei ikIi g"ehshchIehg"uehn ziIeh] [A rich and interesting history [In Kab.-Circ. yaz.: Tyde kuley iksi Geshchieguen zie]]. In: *Istoriya kabardino-cherkesskoi literatury (na kabardino-cherkesskom jazyke)*. Т. 3. – Nal'chik: Izdatel'stvo M. i V. Kotlyarovych, 2021. – 508 p. (In Kabardian-Circassian).

TSAGOV N. *Orientir dlya molodykh* [Na kab.-cherk. yaz: SHCHIaleh g"uazeh] [A reference point for young people [In Kab.-Circ. yaz: Schiale guaze]] – Nal'chik: KBKI, 1925. – 123 p. (In Kabardian-Circassian).

Авторхэм төхөнүүс

Х.Т. Тымыж – филология щИЭНЫГЬЭХЭМКІЭ доктор, профессор.
Н.Б. Бозий – филология щИЭНЫГЬЭХЭМКІЭ кандидат.

Information about the authors

H.T. Timizhev – Doctor of science (Philology), Professor.
N.B. Bozieva – Candidate of Science (Philology).

Информация об авторах

Х.Т. Тимижев – доктор филологических наук, профессор.
Н.Б. Бозиева – кандидат филологических наук.

Авторхэм я хэлтэхэнүүгээр: Статьяр гъэхээзырынам дэтхэнэ авторми зэхүэдэхэлтэхэнүүгээр хуишцац. Авторхэм жаіз зэгурмынчуенүүгээр льэпкъ яку зэрыдэммыльыр.

Contribution of the authors: the authors contributed equally to this article. The authors declare no conflicts of interests.

Вклад авторов: все авторы сделали эквивалентный вклад в подготовку публикации.
Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Тхыгъэр редакцэм къагъэхьац 27.04.2023 г.; рецензэ нэужым къаштац 21.05.2023 г.; къытрадзэнущ 20.06.2023 г.

The article was submitted 27.04.2023; approved after reviewing 21.05.2023; accepted for publication 20.06.2023.

Статья поступила в редакцию 27.04.2023 г.; одобрена после рецензирования 21.05.2023 г.; принятая к публикации 20.06.2023 г.